

SI VIS PACEM, PARA BELLUM?*

Vytauto Jokubausko disertacijos apie Lietuvos karinę doktriną ir jos realizavimą 1923–1940 m. Šiaurės rytų Baltijos regiono šalių kontekste gynimo apžvalga

Hektoras Vitkus

Klaipėdos universitetas

Klaipėdos universiteto Auloje 2013 m. lapkričio 22 d., Lietuvos kariuomenės dienos išvakarėse, atviraime jungtinės Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto istorijos krypties doktorantūros posėdyje apginta Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto mokslo darbuotojo Vytauto Jokubausko disertacija „Lietuvos karinė doktrina ir jos realizavimas 1923–1940 m. Šiaurės rytų Baltijos regiono šalių kontekste“ (mokslinis vadovas – dr. Vygantas Vareikis, konsultantas – dr. Jonas Vaičenonis). Visi disertacijos gynimo tarybos nariai – pirmininkas dr. Česlovas Laurinavičius (Lietuvos istorijos institutas), dr. Vasilijus Safronovas (Klaipėdos universitetas), dr. Gediminas Vitkus (Vilniaus universitetas), dr. Jūratė Novagrodskienė, dr. Gintautas Surgailis (Generolo Jono Žemaičio karo akademija) bei oponentai – dr. Valdas Rakutis (Generolo Jono Žemaičio karo akademija) ir dr. Saulius Kaubrys (Vilniaus universitetas) pabrėžė, kad V. Jokubausko disertacinis darbas išsiskiria ne tik aukšta mokslinės analizės kokybe, atitinkančia griežčiausius akademinis reikalavimus, bet ir naudotų šaltinių unikalumu. Būtina pažymėti, kad V. Jokubauskas buvo pripažintas ir vienu iš Lietuvos jaunųjų mokslininkų sąjungos organizuojamo konkurso „Geriausia disertacija“ laureatų. 2014 m. balandžio 23 d. Lietuvos Respublikos Prezidentūroje vykusioje geriausių 2013 m. apgintų disertacijų autorių pagerbimo ceremonijoje Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė pabrėžė, kad V. Jokubausko darbo tema aktuali šiandienų geopolitinių įvykių kontekste.

Tačiau parengti tokio lygio disertaciją, kaip savo darbo pristatymo kalboje pažymėjo pats V. Jokubauskas, nebuvo lengva. Disertacinio darbo rengimo procesą jis apibūdino remdamasis metafora apie Kristupo Kolumbo kelionėje į Indiją nelauktai atrastą Ameriką, tuo pabrėždamas, kad rengiant tyrimą jam pačiam teko susidurti su iš esmės naujomis problemomis, kurios privertė pakeisti požiūrį į Lietuvos ir užsienio karybos istoriografijoje įsitvirtinusias nuostatas. Kita vertus, savo kalboje disertantas kėlė klausimą dėl tolesnės ginamo darbo perspektyvos – jo nuomone, sunku numatyti, ar jo disertacija neužsigulės bibliotekų lentynose ir bus laiku perskaityta, tinkamai suprasta ir pritaikyta. *Tempus consilium dabet...*

Pristatydamas tyrimo analitines preferencijas ir rezultatus, V. Jokubauskas pabrėžė, kad disertacijos tikslas buvo nustatyti, lyginant Šiaurės rytų Baltijos regiono mažųjų valstybių atvejus, kokie veiksniai ir kaip lėmė Lietuvos karinės doktrinos pobūdį bei jos realizavimo perspektyvas tarpukariu. Todėl disertacijoje iš esmės siekta atsakyti į klausimus, kokias eventualias karines grėsmes įžvelgė tarpukario Lietuvos karinė vadovybė ir kokių priemonių buvo imtasi siekiant užtikrinti saugumą. Tyrimas, pasitelkus platų metodologinį instrumentariumą (istorinės analizės, sintezės, aprašomąjį-naratyvinį, statistinės ir kliometrinės analizės bei komporatyvinį metodus), vykdytas

* Jei nori taikos, renkis karui.

keliais pjūviais: pažvelgus į geopolitinę padėtį ir įvardijus potencialius karinius priešus, buvo analizuojami gyvosios jėgos ir materialiniai ištekliai, kuriais disponavo Lietuva. Taip pat, atsižvelgiant į tarpukario Europos karybos teorijas, nagrinėjamas Lietuvos kariuomenės planavimas – mobilizacijos ir operacijų planai, galimybės ginti Klaipėdos kraštą ir taikyti nekonvencinio (partizaninio) kariavimo metodus. Disertacijoje, išryškinant Lietuvos ir eventualių agresorių jėgų disbalansą, atskleidžiama tarpukario Lietuvos kariuomenės karybos strategija ir taktika. V. Jokubauskas pabrėžė, kad atliktame tyrime ypač svarbus lyginamasis aspektas: tyrimo objektas – tarpukario Lietuvos karinės vadovybės teorinių samprotavimų, įžvalgų ir planų karybos srityje bei praktinių veiksmų ir galimybių, siekiant užtikrinti valstybės karinį saugumą ir valstybingumo tęstinumą, visuma – analizuojamas Šiaurės rytų Baltijos regiono šalių – Latvijos, Estijos ir Suomijos – kontekste. Disertanto nuomone, minėta prieiga įgalino ne tik konstatuoti tarpukario Lietuvos kariuomenės laimėjimus ir trūkumus gynybos srityje, bet ir nustatyti, koks Lietuvos karinių pajėgų išvystymo lygis buvo pasiektas kitų panašaus dydžio, geografiškai artimų ir tuo pačiu metu nepriklausomybę paskelbusių senų karybos tradicijų neturėjusių valstybių kontekste.

Pirmasis oponentas S. Kaubrys savo atsiliepimą pradėjo konstatuodamas, kad parengta disertacija nėra eilinis karybos istorijos tyrimas. Neneigiant Lietuvos karo istorikų indėlio į karybos istorijos aruodą, S. Kaubrio nuomone, būtina pripažinti, kad V. Jokubausko disertacinis darbas įsikomponuoja į „didįjį karybos istorijos naratyvą“ gebėjimu pateikti naujas įžvalgas ir atvirumu diskutacijai, pateikiant nemažą apimtį dar nepažintų problemų. Oponento teigimu, mokslinę disertacijos kokybę didina tai, kad jos autorius nepristigo kruopštumo pagrįsti savo darbo analitinių preferencijų, vartojamų sąvokų, metodologinių priėgų ir istoriografijos apžvalgoje nevengė atskleisti savo kritinio santykio su ankstesnių tyrimų rezultatais.

Aptardamas disertacinio darbo dėstomosios dalies kokybę, S. Kaubrys pažymėjo, kad tyrime netrūksta reikšmingų įžvalgų. Pavyzdžiui, antroje darbo dalyje pateikta hipotezė, jog „Lietuvos Respublikos asignavimai krašto apsaugai nebuvo patys didžiausi iš visų biudžeto sričių, o ir neišsiskyrė bendrame regiono kontekste“, leistų bent iš dalies paneigti lietuviškoje bei „užribinėje“ istoriografijose sklandančią vadinamąją „Lietuvos – trečiojo brolio“ mitologemą (p. 89). Kita vertus, oponentas nepristigo ir kritinių pastabų. Jis suabejojo tyrimo chronologinių ribų apibrėžimu 1923–1940 m., nes tokiu atveju, jo nuomone, liko neapreptas 1918–1922 m. laikotarpis. Jeigu disertacijos autorius Lietuvos karinės doktrinos formavimo(-si) ir realizavimo(-si) laikotarpiu laiko 1923–1940 m., tai, S. Kaubrio tvirtinimu, keltinas klausimas, ar 1918–1922 m. periodas negalėtų būti suvokiamas kaip „ikidoktrininis“? Pastarasis aspektas, oponento nuomone, darbe analizuojamos problematikos požiūriu yra ne mažiau reikšmingas. Be to, S. Kaubrio konstatavimu, disertacijoje pasigendama apibendrintos karinės doktrinos sampratos, kurią turėjo pateikti pats autorius (būtina pažymėti, kad analogišką pastabą išsakė ir antrasis oponentas V. Rakutis). S. Kaubrio manymu, disertaciniame darbe buvo per menkai aptartos publikuotų ir nepublikuotų šaltinių charakteristikos, konstatuojant tik „rėmimosi“ tokiais šaltiniais faktą.

Pateikdamas pastabas dėl disertacijos dėstomosios dalies kokybės, S. Kaubrys pabrėžė susidariusį įspūdį, kad disertantas pavieniais atvejais linkęs „pasislėpti“ už intensyvaus naratyvo (kai kada perkrauto smulkmeniškais faktais), taip galbūt vengdamas formuoti savo įžvalgas. Oponentas pripažino, kad tokiais atvejais disertacijos autoriaus įžvalgos jam nepasirodė visiškai savarankiškos. Perpildytos informacija ir „perkrautos“, S. Kaubrio nuomone, yra ir kai kurios darbo priedų dalyje pateiktos diagramos (pvz., 2 ir 9), kurias, oponento siūlymu, reikėtų skaidyti.

Antrojo oponento, V. Rakučio, nuomone, V. Jokubausko disertacija „yra klasikinės karybos istorijos srities akademinis tyrimas, kuriame keliami aktualūs ir svarbos neprarandantys klausimai, o pateiktos išvados ir apibendrinimai ne tik padeda pažinti nevienareikšmiškai vertinamą Lietuvos Respublikos ginkluotųjų pajėgų potencialą ir modeliuojamas organizacines elgsenas, bet ir gali būti svarbūs naujai įvertinant 1944–1953 m. partizaninių kovų laikotarpį“. Be to, oponento įsitikinimu, disertacinis darbas gali būti naudingas ne tik XX a. Lietuvos karybos istorijos tyrimams, bet ir rengiant XXI a. karinius doktrininis dokumentus bei vystant lietuvišką karybos terminologiją. V. Rakučio teigimu, mokslinę darbo vertę didina tai, kad autorius kritiškai žiūri į šaltinius, neskuba perimti istoriografijoje paskelbtų skaičių, bet lygina juos su archyviniais ir teikia argumentuotas išvadas, tuo apvalydamas istoriografiją nuo nepagrįstų faktų. V. Rakutis pažymėjo, kad disertantas savo darbe pateikė įvairiapusišką ir išsamų karo teorijos išmanymą. Oponento įsitikinimu, tai – neabejotinas disertacijos privalumas.

Aptardamas disertacinio darbo dėstomąją dalį, V. Rakutis pateikė keletą esminių pastabų, pradėdamas nuo pastebėtų netikslumų tyrimo uždavinių (Suomijos, kaip lyginamosios analizės aspekto, nepaminėjimas) bei įvadinių tezių formuluotėse įvardijimo. Oponento nuomone, disertantas pasielgė neįžvalgiai pavadindamas Baltijos valstybes „geopolitinėmis anomalijomis“ (p. 25), nes toks teiginys gali būti suprantamas tik didžiųjų imperijų istoriografijos kontekste, pagrindžiančiame jų ekspansinius siekius. V. Rakutis nestokojo konstruktyvių pastabų ir dėl darbo struktūros, siūlydamas 1.4.3 poskyrį priskirti 3-iajam skyriui, o 3.4 poskyrį ir jam priklausančias sudėtingas dalis pateikti atskirame (publikacijos pavidalu) specializuotame tekste, skirtame Klaipėdos krašto problematikai. Disertacijoje pateiktas šio poskyrio variantas, oponento nuomone, ne visiškai atitinka darbo pavadinimą, tikslą ir uždavinius (pažymėtina, kad analogišką pastabą savo atsiliepimuose išsakė beveik visi disertacijos gynimo tarybos nariai).

V. Rakučio teigimu, kontroversiškai vertintinas disertacinio darbo autoriaus pasirinkimas analizuoti padėtį (p. 60), „kai Lietuvos kariuomenė yra mobilizuota, o Raudonosios armijos pajėgas skaičiuoti tas, kurios jau realiai yra pasienyje, iš čia gaunamas palyginus optimistinis vertinimas, tuo tarpu reikėtų vertinti adekvačius skaičius – realiai sutelktus lietuvių dalinius su realiai esančiais Raudonosios armijos daliniais pasienyje, arba mobilizuotas Lietuvos pajėgas su galimai mobilizuotomis pajėgomis Baltarusijos teritorijoje, prie kurių būtų galima priskirti ir kitus dalinius, taip pat pasienio ir t. t.“ Oponento nuomone, šiuo atveju taip pat reikėjo aptarti „galimą scenarijų, jeigu Lietuvos pasipriešinimas būtų didesnis, nei tikėtasi, pritraukiant papildomas Raudonosios armijos pajėgas, ir kiek tai laiko pareikalautų, tačiau šis scenarijus buvo mažai tikėtinas dėl labai mažo palikto laiko apmąstymams – iniciatyva buvo palikta Raudonajai armijai“. V. Rakučio konstatavimu, šioje darbo dalyje buvo galima pateikti mobilizuotos Lietuvos kariuomenės variantą, tačiau „kaip realų reikėjo tirti nemobilizuotos Lietuvos kariuomenės karo su parengtomis SSRS pajėgomis scenarijų, kurio pradžia galėjo būti birželio 14–15-osios naktis“. Oponento nuomone, disertacijoje stokojama atsargumo vertinant 1940 m. Lietuvos karinės vadovybės aplinkoje eventualiai svarstyti galimus atsitraukimo į Rytų Prūsiją scenarijus (p. 62, 63), nes disertantas tikriausiai neįvertino visų Sovietų Sąjungos karinių pajėgų (pvz., karo aviacijos, motorizuotų ir šarvuotos technikos dalinių) ir visų įmanomų jų panaudojimo galimybių esant realaus karo situacijai. Kita vertus, V. Rakučio tvirtinimu, šiuo atžvilgiu yra reikšmingas disertaciniame darbe pateikiamas Suomijos pasipriešinimo SSRS agresijai, kaip svarstyti Lietuvos pasipriešinimo Raudonosios armijos invazijai, scenarijaus pavyzdys. Tačiau tokiu atveju būtina klausti, prieš kiek laiko suomiai pradėjo tiesiogiai rengtis karui su Sovietų Sąjunga? V. Rakučio nuomone, nesunku įsitikinti, kad 1917–1940 m.

Suomija turėjo tik vieną priešą – Sovietų Rusiją. Tuo tarpu sovietinių bazių įsileidimas į Lietuvą 1939 m. rudenį realiai jau reiškė Lietuvos apsisprendimą savo ateitį susieti su Sovietų Sąjunga, taigi apsisprendimo dėl galimo (arba negalimo) pasipriešinimo SSRS laikotarpis iš esmės apėmė 1938–1940 m. Be to, oponento teigimu, pasibaigus Suomijos ir Sovietų Sąjungos (vad. Žiemos) karui, „vienokia ar kitokia Lietuvos valstybės ir kariuomenės laikysena jau nieko nekeitė“.

V. Rakučio nuomone, disertantas pervertino Kauno „tvirtovės“ galimybes (p. 56). Be to, kaip kritikuotinas vietas oponentas nurodė, jo nuomone, svariais argumentais nepagrįstą teiginį apie pilietinės visuomenės Lietuvoje nebuvimą (p. 64) (opponento įsitikinimu, tai paneigia 1941 m. birželio sukilimas ir pokario partizaninis pasipriešinimas), vietomis pernelyg intensyvių statistinių duomenų analizavimą, praleidžiant kitus reikšmingus faktinius duomenis, ne visada adekvatų sąvokų vartojimą (pvz., mobilizacija, karinė struktūra, karinė organizacija).

Baigdami pasisakymus, abu oponentai pripažino V. Jokubausko disertacinio darbo mokslinę vertę bei išskirtinumą Lietuvos ir užsienio karybos istoriografijos kontekste.

Po oponentų pasisakymų, prieš suteikdamas žodį V. Jokubauskui, disertacijos gynimo tarybos pirmininkas Č. Laurinavičius pažymėjo, kad V. Rakučio atsiliepime išreikšta pastaba dėl darbe vartojamos Baltijos valstybių kaip „anomalijos“ sampratos nepagrįstumo neturėtų būti taikoma tik disertantui. Pirmininko nuomone, „anomalijos“ sąvoką V. Jokubauskas tyrime vartojo remdamasis Č. Laurinavičiaus darbais, nors negalima paneigti, kad iš dalies tai buvo ir paties disertanto pasirinkimas.

Savo atsakymus į oponentų atsiliepimus V. Jokubauskas pradėjo nuo S. Kaubrio pastabos dėl tyrimo chronologinių ribų pasirinkimo. V. Jokubausko teigimu, įsigilinus į publikuotų ir nepublikuotų šaltinių medžiagą, apimančią Lietuvos kariuomenės planavimo ir struktūros pokyčių 1918–1923 m. problematiką, tampa aišku, kad chronologinės imties pradžią pasirinkus 1918 m. būtų tekę parašyti darbą ne tik apie Lietuvos karinę doktriną, bet ir apie Lietuvos Nepriklausomybės kovas, kurių metu „buvo veikiama ne planuojant, bet prisitaikant prie kintančios situacijos“. Kitas svarbus momentas, kuris, V. Jokubausko teigimu, buvo esminis atspirties taškas tyrimo pradžia pasirenkant 1923 metus, buvo išskirtuoju laikotarpiu įvykusi Lietuvos kariuomenės sudėties reforma, pritaikyta taikos meto sąlygoms. Šiuo požiūriu kaip ne mažiau reikšmingą, disertanto nuomone, reikėtų nurodyti faktą, kad idėja apie karinės doktrinos kūrimą Lietuvos kariuomenės vadovybės (pvz., gen. Leono Radaus-Zenkavičiaus aplinkoje) pradėta svarstyti būtent 1922–1923 m. V. Jokubauskas pažymėjo, kad 1922 m. pabaigoje buvo parengta pirmoji Lietuvos karinės doktrinos redakcija. Kita vertus, disertanto teigimu, būtina įvertinti ir aplinkybę, kad intensyviais konvencinio ir nekonvencinio (partizaninio) karo veiksmiais išsiskyrusi Lietuvos ir Lenkijos kolizija 1923 m. perėjo į permanentinio pasienio konflikto stadiją. Tai, pasak disertanto, skatino Lietuvos kariuomenės vadovybę situaciją vertinti kaip sąlyginės taikos būseną ir imtis tokioms aplinkybėms adekvataus kariuomenės planavimo.

Atsiliepdamas į V. Rakučio ir Č. Laurinavičiaus svarstytą klausimą apie Lietuvos, kaip „geopolitinės anomalijos“, vertinimo pagrindumą, V. Jokubauskas pažymėjo, kad toks svarstymas yra ypač problemiškas. Visų pirma dėl to, kad Lietuvos valstybės egzistavimu iš esmės buvo suinteresuotos tik revizionistinės politikos tikslus turėjusios Vokietija ir SSRS. Tuo tarpu nė viena didžioji Europos valstybė neturėjo strateginio tikslo išlaikyti Lietuvos Respublikos nepriklausomybę. Taigi Lietuvos valstybės egzistavimas Europos galingųjų aplinkoje buvo priimamas kaip geopolitinė realija, kurios išlikimo perspektyvomis buvo abejojama. Antra vertus, analogišku problemiškumu, disertanto nuomone, išsiskiria ir Lietuvos visuomenės kaip pilietinės klausimas. V. Jokubausko teigimu, neužtenka apie pilietinės visuomenės Lietuvoje egzistavimą tarpukariu spręsti tik pagal

visuomeninių organizacijų skaičiaus ir jų eskaluotos patriotinės ideologijos kriterijus. Jo nuomone, svarbiau atkreipti dėmesį į tai, ar Lietuvos visuomenė turėjo visas galimybes dalyvauti politiniuose procesuose, ypač atsižvelgiant į Antano Smetonos ir tautininkų režimo kontekstą. Ši problema, V. Jokubausko teigimu, tapo ypač pastebima 1940 m., kai nekilo visuomenės protestų dėl valstybingumo praradimo, o politinės grupės buvo labiau susitelkusios į A. Smetonos nušalinimą nuo valdžios nei į valstybės gynimo organizavimą.

Atsiliepdamas į kitas V. Rakučio pastabas, disertantas aktualizavo Kauno tvirtovės klausimą Lietuvos gynybiniuose planuose. Jo teigimu, remiantis archyviniais duomenimis, galima tvirtinti, kad Lietuvos karinė vadovybė karo atveju buvo numaciusi valdžios įstaigų ir materialinio turto evakuacijos priedangos operacijas, tačiau ne šio miesto gynimą. Šiuo tikslu buvo numatyta panaudoti ir kai kuriuos Kauno tvirtovės statinius bei infrastruktūros objektus. Tačiau tarpukariu Kauno tvirtovėje nebuvo vykdoma didesnių rekonstrukcijų, o Lietuvos kariuomenės vadovybė buvo suinteresuota tvirtovės objektų išsaugojimu (kartais net ir Kauno miesto plėtros sąskaita).

Atsakydamas į klausimus dėl Lietuvos politinės konsteliacijos ir karinio pajėgumo situacijos 1940 m., V. Jokubauskas pabrėžė, kad disertacijoje jis pateikė tris galimus Lietuvos kariuomenės vadovybės reakcijos variantus priešišku jėgų invazijos atveju: 1) vadinamąjį „simbolinį“ – lokalaus pasipriešinimo (panaudojant Marijampolės ir Tauragės įgulus) – scenarijų, 2) riboto (gynybinius – reguliarios kariuomenės ir Šaulių sąjungos – veiksmus pradėdant per vieną naktį po mobilizacijos paskelbimo) masto pasipriešinimo scenarijų ir 3) visuotinės mobilizacijos, kuriai būtų reikėję dviejų trijų dienų, scenarijų. Disertanto nuomone, pirmojo ir antrojo scenarijų įgyvendinimo atvejais į Lietuvos teritoriją įsiveržusios Sovietų Sąjungos karinės pajėgos būtų susidūrusios su gyventojų pasipriešinimu. Tuo tarpu trečiojo scenarijaus atveju apie mobilizacijos paskelbimą SSRS karinė vadovybė neišvengiamai būtų sužinojusi ir pasirengusi operatyviai reaguoti (paspartindama puolimą (galbūt įsiveržus ne birželio 15 d., bet 13 arba 14 d.), veikdama pagal parengtą įsiveržimo birželio 15 d. planą, tačiau gerokai gausesnėmis pajėgomis, arba atidėdama įsiveržimą – tokiu atveju Lietuvos vyriausybei būtų susidariusios galimybės laviruoti).

Toliau disertantas detalai paaiškino analitines preferencijas, kuriomis rėmėsi, lygindamas Lietuvos kariuomenės ir Raudonosios armijos pajėgumą. Jo teigimu, toks lyginimas buvo būtinas, nors jame ir teko operuoti visiškai skirtingomis analizės imtimis. Kaip neišvengiamą būtinybę V. Jokubauskas nurodė ir savo darbo 3.4 poskyrį apie Lietuvos gynybos planavimo problemas Klaipėdos krašte. Jo tvirtinimu, šioje tyrimo dalyje yra atskleista, kad Lietuvos karinė vadovybė, planuodama nekonvencinio karo (partizaninio pasipriešinimo Vokietijos invazijos atveju) perspektyvas skirtinguose Lietuvos Respublikos regionuose, puikiai suvokė lokalinę specifiką ir jos poveikį galimo pasipriešinimo organizavimui(-si). Be to, disertantas pabrėžė, kad Lietuvos kariuomenės vadovybė suvokė ne tik Klaipėdos krašto, bet ir Vilniaus krašto gyventojų kontingento „neperspektyvumą“ planuojant partizaninį pasipriešinimą. Šiuo atveju V. Jokubauskas pabrėžė, kad, jo nuomone, Lietuvos karinė vadovybė suvokė, jog partizaninis karas neįmanomas etniškai diversifikuotuose regionuose. Būtent tokiu požymiu išsiskyrė tarpukario Lietuvos vakarinės ir rytinės paribių sritys. Tai lėmė, kad Lietuvos kariuomenės strategai negalėjo skirtingoms valstybės sritims taikyti vienodą gynybos organizavimo modelį.

Vykusios diskusijos metu S. Kaubrys pažymėjo, kad Kaunas Lietuvos gynybiniuose planuose buvo svarbus ne tik dėl Kauno tvirtovės, bet ir dėl paties miesto panaudojimo kaip tam tikros „tvirtovės“. Tokią Lietuvos karinės vadovybės mąstymo intenciją, oponento nuomone, galėjo lemti ir Kauno miesto plano bei užstatymo Rusijos imperijos laikotarpiu specifika (pvz., pastatų aukš-

tis, gatvių tinklo ypatybės). S. Kaubrys pateikė pastabą ir dėl Lietuvos šaulių sąjungos veiksnio problemiško vertinant pilietinės visuomenės tarpukario Lietuvoje formavimą(-si). Oponento tvirtinimu, pilietinės visuomenės konsolidavimo(-si) požiūriu, ne mažiau svarbu atkreipti dėmesį į Ginklų fondo, kurio akcijose dalyvavo ne tik lietuvių organizacijos, bet ir įvairių tautinių grupių atstovybės, veiksnį. S. Kaubrys turėjo pastabų ir dėl disertanto išskirto tautinių mažumų (ypač vokiečių) neloyalumo klausimo tarpukario Lietuvos gynybos organizavimo planuose problematikos. V. Rakutis savo ruožtu pažymėjo, kad analizuojant Lietuvos gynybos galimybių refleksijas socialiniame kontekste reikėjo atkreipti dėmesį į situacijos 1939 m. ir 1940 m. skirtumus. Jo nuomone, 1940 m. buvo reikšmingas ne tik visuomenės grupių nusivylimo valdžia lygis, bet ir vadinamosios „penktosios kolonos“ veikimas. Oponento nuomone, 1939 m. Lietuvos visuomenės pasirengimas aktyviai reaguoti į mobilizaciją buvo gerokai didesnis nei 1940 m.

Tęsiant diskusiją žodis buvo suteiktas disertacijos gynimo tarybos nariams. Pirmasis pasisakęs G. Vitkus pažymėjo, kad jam didžiulį įspūdį padarė šaltinių, kuriais buvo remtasi disertaciniame darbe, skaičius ir įvairumas. Tačiau, kita vertus, pastaroji disertacijos ypatybė leidžia teigti, kad jos autorius yra pernelyg prisirišęs prie šaltinių. Todėl, G. Vitkaus teigimu, disertacijoje yra labai daug citatų ir mažoka paties darbo autoriaus pozicija perteikiančių teiginių. G. Vitkus iškėlė ir, jo nuomone, disertacijos temos dvilypumo (kas iš tikrųjų yra analizuojama: doktrina ar jos realizavimas?) klausimą. Jo nuomone, šio dvilypumo disertacijos dėstomojoje dalyje nepavyko išvengti, todėl ji iš esmės vertintina kaip kokybiškai parengta, tačiau konceptualiai „nesurištą“ esė rinkinys. Be to, pasisakiusio tarybos nario manymu, disertacijoje daugiausia analizuojamos Lietuvos karinės doktrinos realizavimo, bet ne jos planavimo kaitos problemos. Darbo priedų dalyje G. Vitkus pasigedo ir 1922 m. parengto Lietuvos karinės doktrinos dokumento, kuriuo disertacijoje dažnai remiamasi. Nepateikęs tokio dokumento, G. Vitkaus nuomone, sunku pagrįsti disertacijoje pabrėžtus labai svarbius (pvz., apie partizaninio karo koncepcijos genezę) teiginius.

Toliau kalbėjęs G. Surgailis teigiamai įvertino istorinę-mokslinę disertacinio darbo pusę, tačiau kritinių pastabų nestokojo tyrime vartojamos terminologijos klaidoms. Jo manymu, disertacijoje vietomis yra supainiotos kariuomenės ir armijos, karinių dalinių ir įgulų sąvokos. Tai, pasak kalbėjusio tarybos nario, liudija, kad disertantas, rašydamas darbą, ne viską gerai apgalvojo ir kai kurias vietas rašė skubėdamas. Kita vertus, G. Surgailis, reaguodamas į G. Vitkaus atsiliepimą, pateikė savo pastabą dėl Lietuvos karinės doktrinos dokumento neįtraukimo į disertacinio darbo priedų dalį. Jis pažymėjo, kad pastarasis dokumentas su komentarais bus pateiktas atskiroje V. Jokubausko mokslinėje publikacijoje, kuri jau yra parengta spaudai ir bus publikuota „Karo archyvo“ XXIX tome.

Kiek netikėtai susirinkusiesiems nuskambėjo kito tarybos nario V. Safronovo teiginys, kad jau įvadinėje disertacinio darbo dalyje V. Jokubauskas prabyla kaip militaristas ir „karo, kaip normalios būsenos, šalininkas“. Auditoriją pastebimai sudomino tai, kad V. Safronovas prisistatė kaip ne kariškis, ne karybos istorikas ir ne militaristas. Todėl buvo laukiama aštrios ir negailestingos pacifistiškai nusiteikusių tarybos nario kritikos akivaizdžiai „militaristiniam darbui“. Tačiau V. Safronovas apie V. Jokubausko disertacinį darbą atsiliepė teigiamai, pažymėdamas, kad „milžiniškas archyvinių dokumentų pagrindas ir lyginamoji perspektyva yra tie aspektai, kuriuos, vertindamas šią disertaciją, akcentuotų tikriausiai bet kuris istorikas“. Tarybos nario nuomone, abejonių nekelia daugelio disertacijoje pateiktų išvadų ir ginamų tezių originalumas. Disertacija, V. Safronovo teigimu, aktuali ne tik tuo, kad joje analizuojamas iki šiol netyrinėtas reiškinys, bet ir tuo, kad joje svarstoma problematika susijusi su šiuolaikiniais geopolitinės situacijos Europoje pokyčiais. Neabejotinas šios disertacijos privalumas, V. Safronovo nuomone, yra tai, kad didelė disertacijoje

naudotų šaltinių dalis į mokslinę apyvartą buvo įtraukta pirmą kartą. Kita vertus, tarybos narys pažymėjo disertacijoje atsiskleidžiančią kontekstinę literatūros (istorikų-praktikų darbų) spragą, kuri, jo nuomone, neleido darbo autoriui parodyti savo tyrimo vietos Europos karybos istoriografijos kontekste. V. Safronovas kritikavo ir, jo manymu, paviršutiniškai tekste pristatytą istoriografinį įdirbį, kuris darbe vertintas į išsamumą nepretenduojančiais gausumo-negausumo, išsamumo-glaustumo, svarumo-fragmentiškumo ir kitokiais panašiais kriterijais. Be to, tarybos narys pažymėjo, kad „nepasirodė esanti stiprioji šio darbo pusė ir pasakojimo kultūra“, kuriai, jo teigimu, būdingas blaškymasis „tarp XIX a. literatūriškai paveikaus *opus magnus* ir biurokrato, teikiančio ataskaitą viršenybei tam tikru klausimu“. Kaip esminę pastabą V. Safronovas išsakė nuomonę, kad disertacijai „galbūt pritrūko vieno gana svarbaus uždavinio – siekio įvertinti socialinę aplinką, kurioje gimė doktrinos idėjos ir jos realizavimo mechanizmai, toje aplinkoje egzistavusias pažiūras ir jų skirtumus (jeigu tokių būta)“. Kalbėjusio tarybos nario įsitikinimu, neapčiuopus minėto aspekto, sudėtinga įvertinti socialinį ir mentalinį kontekstą, kuriame išsirutuliojo doktrina. Tai, pasak V. Safronovo, leidžia teigti, kad disertantas per mažai analizavo „žmogiškojo veiksnio“ įtaką planuojant ir realizuojant Lietuvos karinę doktriną.

Prieš pateikdamas savo pastabas, disertacijos gynimo tarybos pirmininkas Č. Laurinavičius perskaitė posėdyje nedalyvavusios J. Novagrodskienės atsiliepimą. Jame pažymėta, kad „disertacijos originalumas ir vertė kuriama per karinės doktrinos pjūvį, detaliam aprašomą saugumo (tradicine prasme) situaciją 1923–1940 m. Lietuvoje ir Baltijos šalių regiono (Estijos, Latvijos ir Suomijos) valstybėse, santykyje su Sovietų Sąjungos okupaciniais ketinimais“. Tačiau tarybos narės teigimu, „teorinis disertacijos originalumas nėra toks akivaizdus“, nes darbo „teorinis modelis nenuoseklus, kai kur stokojantis aiškių metodologinių rėmų“. Kaip ir dalis kitų tarybos narių, J. Novagrodskienė pažymėjo, kad V. Jokubausko disertacinis darbas „perkrautas“ citatomis. Tačiau esminis disertacijos trūkumas, tarybos narės nuomone, yra tai, kad joje nenagrinėjamas moralinis Lietuvos ir kitų šalių kariuomenių komponentas.

Pradėdamas savo atsiliepimą, disertacijos gynimo tarybos pirmininkas pažymėjo sutinkantis su daugelio tarybos narių atskleistomis teigiamomis V. Jokubausko darbo pusėmis ir pateiktomis kritiškoms pastabomis. Todėl Č. Laurinavičius susitelkė tik į labiausiai, jo nuomone, kritikuotinus disertacinio darbo aspektus. Pirmiausia, tarybos pirmininko nuomone, pareikština abejonių dėl kai kurių darbe pateiktų istoriografijos interpretacijų. Ypač tai pasakytina apie neutraliteto sampratą, kuri, Č. Laurinavičiaus nuomone, disertacijoje vartota neatsižvelgiant į „tą lygį, koku jau disponuojama šiandieniniame istoriografijos diskurse“. Tarybos pirmininko manymu, disertantas pernelyg daug dėmesio skyrė ir nevienareikšmiškai vertintiniams Timothy Snyderio tyrimams aptarti. Jo nuomone, šio autoriaus teiginiai, kad Lietuva negalėjo pretenduoti į Vilniaus kraštą, verčia labai kritiškai vertinti kitus jo darbus, taip pat ir studiją „Kruvinos žemės“¹. Kaip vieną esminių V. Jokubausko disertacijos trūkumų Č. Laurinavičius nurodė joje atsiskleidžiantį modernios valstybės fenomeno traktavimą. Jo teigimu, svarbiausi modernių (kokia galėjo būti ir Lietuva bei kitos Baltijos regiono šalys, susikūrusios, atsikūrusios arba „persitvarkiusios“ po Pirmojo pasaulinio karo) valstybių formavimosi veiksniai buvo: pirma – pilietinio apsisprendimo principo konsoliduota visuomenė, į kurios valstybines aspiracijas dėl tam tikros susidariusios geopolitinės konsteliacijos turėjo atsižvelgti didžiosios valstybės (tarptautinio pripažinimo veiksnys), ir antra – atitinkama politinė sistema, kurį galėjo praktiškai realizuoti mažųjų tautų apsisprendimo teisę. Tokių veiksmų

² SNYDER, T. *Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino*. Vilnius, 2011. Taip pat žiūrėti: LAURINAVIČIUS, Č. Tarp istorijos ir propagandos. Recenzija knygai, kuri per pastaruosius metus labiausiai reklamuota. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2012 / 2. Vilnius, 2012, p. 167–183.

pagrindu kūrėsi Lietuvos ir kitų „naujų“ valstybių diplomatinė sistema. Tik po išskirtų principų realizavimo, Č. Laurinavičiaus teigimu, kaip svarbus valstybinių aspiracijų įrodymas politiniame diskurse galėjo būti vertinamas jėgos argumentas, kurį reikėtų suvokti „savotišku atavizmu iš tų laikų, kai jėga galėjo viską lemti“. Tačiau disertacijoje, tarybos pirmininko konstatavimu, yra teigiama priešingai – joje tvirtinama, kad būtent jėgos komponentas suvaidino lemiamą vaidmenį Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo sprendiniuose. Kita vertus, Č. Laurinavičius pripažino, kad minėta problema labiausiai liečia istoriografinę disertacinio darbo dalį ir gan subtiliai yra išsprendžiama dėstomojoje dalyje.

Atsiliepiamą į tarybos narių pastabas V. Jokubauskas pradėjo teigdamas, kad šiandieniniu laikotarpiu karo aktualumas nėra išblėšęs – tai patvirtina XX a. 10-ajame dešimtmetyje vykę karai Kaukaze ir Balkanuose bei karinis Rusijos ir Gruzijos susidūrimas 2008 m. Tuo labiau, V. Jokubausko teigimu, karą, kaip vis dar aktualų reiškinį, pabrėžia karo sampratos transformacijos, įvykusios XIX–XXI a. Jis pažymėjo, kad XIX a. kariauta tik sausumoje ir vandenyje, XX a. karo veiksmai persikėlė į orą ir po vandeniu, XXI a. pradėta kariauti kibernetinėje ir informacinių technologijų erdvėje. Todėl dar ankstoka konstatuoti karo, kaip civilizacinio fenomeno, deaktualizavimąsi.

Reaguodamas į pastabą dėl savo darbo aktualumo Europos karybos istoriografijos kontekste, V. Jokubauskas pabrėžė, kad tai – ateities tyrinėtojų ir kritikų prerogatyvos klausimas. Kita vertus, disertantas pažymėjo, kad jo darbo reikšmę istoriografijos požiūriu iš esmės nusakė jau ir patys oponentai bei tarybos nariai.

V. Jokubauskas teigė, kad tyrime nepagailėjo dėmesio ir vadinamajam „žmogiškajam veiksmui“ (analizuojant tarpukario Lietuvos karinės doktrinos planavimo ir realizavimo problematiką buvo paminėta daugiau kaip 400 personalijų). V. Jokubausko nuomone, būtina konstatuoti, kad Lietuvos karinė doktrina buvo karininkų kolektyvinio darbo rezultatas. Tačiau disertantas pripažino, kad savo darbe nesistengė atskleisti visų diskusijų, kilusių tarp Lietuvos karininkų, dėl karinės doktrinos rengimo, detalių, atsispindėjusių periodinėje spaudoje bei užfiksuotų archyvuose dokumentuose.

Ne mažiau ryžtingai disertantas atrėmė ir tarybos narių pastabas dėl darbo 3 skyriaus, pažymėdamas, kad, jo nuomone, pastaroji dalis buvo būtina siekiant empiriškai atskleisti tarpukario Lietuvos karinės vadovybės suvoktas karinės doktrinos planavimo ir realizavimo problemas. V. Jokubausko tvirtinimu, ypač iškalbingi buvo Vilniaus ir Klaipėdos kraštų atvejai.

Atsiliepdamas į J. Novagrodskienės pateiktą pastabą apie moralinį aspektą, disertantas pažymėjo, kad tai yra ne kartą aktualizuota aptariant ne tik Lietuvos, bet ir kitų Šiaurės rytų Baltijos regiono valstybių kariuomenių ideologinio bei psichologinio pasirengimo karui ypatybes (pvz., aprašant Suomijos ir Baltijos šalių karininkijos moralinio pasirengimo panašumus bei skirtumus).

Atsižvelgdamas į G. Surgailio pastabą dėl 1922 m. parengtos Lietuvos karinės doktrinos publikacijos, V. Jokubauskas pažymėjo, kad jo apsisprendimą nepateikti šio dokumento disertacijos priedų dalyje nulėmė kitokia priežastis. Tokį dokumentą įtraukus į darbo priedus, disertacijos apimtis būtų padidėjusi apie 50 puslapių (nemažai vietos, disertanto teigimu, būtų užėmusi ir šio dokumento komentarų dalis).

Po diskusijos disertacijos gynimas buvo baigtas slaptu disertacijos gynimo tarybos balsavimu, kurio metu priimtas vienbalsis sprendimas suteikti Vytautui Jokubauskui humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro laipsnį. Įgijęs „daktaro antpečius“, disertantas nuoširdžiai padėkojo Tarybai, moksliniam vadovui ir konsultantui bei kolegoms, kurie negailėjo dalykinio ir moralinio palaikymo nelengvame disertacijos rašymo darbe.

KIEK VIDURAMŽIŲ VILNIUJE STOVĖJO CERKVIŲ, ARBA DAKTARO DISERTACIJA APIE „CIVITAS RUTENICA“

Gintautas Zabiela

Klaipėdos universitetas

2013 m. spalio 25 d. Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimų skyriaus jaunesnysis mokslo darbuotojas Rytis Jonaitis (g. 1969 m.) apgynė disertaciją „*Civitas Rutenica*“ *Vilniuje XIII–XV a.* Disertacija parengta 2008–2012 m. studijuojant bendroje Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto doktorantūroje (mokslinis vadovas prof. habil. dr. Vladas Žulkus). Kaip įprasta, ji išleista 126 puslapių mažatiražiu 15 egzempliorių leidiniu. Tekstą sudaro 78 puslapiai, dar dvylika puslapių užima 104 šaltinių ir 174 literatūros pozicijos, 31 puslapis – net 38 priedai. Būtinasis disertacijos elementas yra jos tezės anglų kalba su trumpa santrauka lietuviškai („*Civitas Rutenica*“ *in Vilnius in the 13th–15th Century*). Ši 48 puslapių knygelė išleista 70 egzempliorių tiražu.

Gynimo procedūrai buvo sudaryta taryba, kuriai pirmininkavo prof. dr. Albinas Kuncevičius (Vilniaus universitetas), nariai: dr. Artūras Dubonis (Lietuvos istorijos institutas), prof. dr. Riman-tas Jankauskas (Vilniaus universitetas), doc. dr. Valdemaras Šimėnas (Lietuvos istorijos institu-tas), dr. Vyktintas Vaitkevičius (Klaipėdos universitetas). Oponentais paskirti prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas) ir šios apžvalgos autorius doc. dr. Gintautas Zabiela (Klaipėdos universitetas). Pirmininkui trumpai supažindinus gynimo procedūros dalyvius su disertanto bio-grafija ir disertacijai ginti būtiniais dokumentais (publikacijų sąrašė įrašyta net 13 straipsnių), žodis suteiktas R. Jonaičiui trumpai pristatyti disertacijos turinį.

1383 m. Vygando Marburgiečio kronikoje Vilniuje paminėtas rusėnų miestas („*Civitas Ruteni-ca*“) tapo pagrindiniu disertacijos tyrimų objektu. Įkūrus Vilnių, viena jo sudedamųjų dalių buvo stačiatikiai. Darbo tikslas buvo parodyti rusėnų miesto atsiradimo priežastis ir raidą integruojantis į bendrą miesto struktūrą. Jam pasiekti iškelti šeši uždaviniai: įvertinti istoriografiją, sudaryti tyrimų bazę, susisteminti istorijos, archeologijos ir kitus duomenis, išanalizuoti atsiradimo aplinkybes, raidą XIII–XV a., nustatyti jo vietą Vilniaus urbanistinėje erdvėje, atlikti kapinyno Bokšto g. 6 analizę, jos pagrindu apibūdinti kapinyną palikusių bendruomenę, nustatyti rusėnų miesto vietą Vilniaus raidoje. Ginami šeši disertacijos teiginiai: stačiatikiai Vilniuje yra nuo Traidienio valdymo laikotarpio, stačiatikiai pirmieji įsikūrė dabartinėje Vilniaus teritorijoje, Vytenio ir Gedimino val-dymo laikotarpiu jie susibūrė į savitą atvirą miesto bendruomenę, cerkvių lokalizacija atskleidžia rusėnų miesto plėtrą ir užimamą teritoriją, Bokšto gatvės kapinynas reprezentuoja eilinę to meto miestiečių laidoseną. Rusėnų miestas buvo vienas iš trijų esminių Vilniaus formavimosi branduo-lių. Istoriografija suskirstyta į lenkų, rusų ir lietuvių. Kiekviena iš šių istoriografijos krypčių į rusė-nų miesto problemą žiūrėjo skirtingai, iš savų pozicijų. Kartu kaupėsi ir archeologiniai duomenys. Tyrimo archeologinių šaltinių bazę sudarė 224 ataskaitos, 31 istorinių tyrimų byla ir 10 vienetų ikonografinės medžiagos, iš jų svarbiausias 1672 m. stačiatikių metropolijos jurisdikos planas su sužymėtomis cerkvėmis. Atskiras darbo skyrius yra istorinis kontekstas. Mindaugo laikais Lietuva suartėja su stačiatikiška Haličo-Volunės kunigaikštyste. Traidienio laikais iškilo Kernavė. Vilnius buvo jo kiemas. Šias abi vietas tuo metu galima palyginti. Vėliau Vilnius tampa sostine, kurioje

stačiatikiškai turėjo savo atskirą vietą. Jų atsiradimas čia priklausė nuo valdovų vykdomos Rytų politikos. Rusėnų miesto vietą rodo cerkvės. Apibūdinta gamtinė-geografinė jo vieta, kelių tinklas, sudėliotos archeologinių radinių radavietės šioje teritorijoje. Iš jų svarbiausi yra kapinynai Latako ir Bokšto gatvėse. Rusėnų miesto raida prasidėjo nuo trijų cerkvių statybos. Vėliau šioje miesto dalyje jų buvo dvylika ir dar dvi už teritorijos ribų. Archeologinę darbo dalį sudaro Bokšto gatvės kapinyno tyrimų medžiagos analizė. Naudojami iki 2012 m. imtinai tyrimų metu sukaupti duomenys, padarytas suvestinis kasinėjimų planas, pagal kurį nustatytos kapinyno ribos (pietuose ir rytuose – tiksliai). Kapų pasiskirstymas pagal lytį dėsningumą neparodė. Nustatytas didelis jauno amžiaus individų mirtingumas. 42 kapai (8 % visų) buvo su įkapėmis, dažniausiai su žiedais ir apgalviais. Daugiausia įkapių rasta moterų kapuose, ypač vyresnio amžiaus. Papildomai svarbesniems kapams datuoti buvo nustatytos 27 radiokarboninės datos. Tirtos iš laboratorijos gautos datos, kurių bendra visuminė data yra XIII–XIV a., iš jų nemaža dalis datų neišeina už XIII a. ribų. Kapų datavimas leido iškelti hipotezę, kad kapinyno vieta buvo numatyta iš anksto. Paskutinė darbo dalis skirta stačiatikiškai christianizacijai – procesams, vykusiems dar iki Lietuvos krikšto 1387 m. Tą liudija Vilniaus apylinkėse aptikti kapai su krikščioniškomis įkapėmis, datuojamomis nuo XIII a. antrosios pusės. Kalbos pabaigoje R. Jonaitis pristatė devynias darbo išvadas.

V. Vaitkevičius pateikė klausimą, kodėl nenurodomi radiokarboninių datų laboratoriniai numeriai.

Vadovas V. Žulkus pabrėžė, kad R. Jonaičio darbuose ir išvadose yra daug nauja. Tai yra vienas iš nedaugelio Lietuvoje gausiais tarpdisciplininiais tyrimais pagrįstų darbų. Dėl archeologinės medžiagos interpretacijos abejonių nekyla. Iki tol šia tema būta tik samprotavimų arba užuominų. Darbas yra tikrai reikšmingas dėl praktinio pobūdžio.

Oponentas G. Zabiela pradžioje trumpai pristatė patį darbą. Pažymėta, kad disertacijoje istorinė dalis rašyta remiantis daugiausia įvairaus laikotarpio Lietuvos istorijomis, o ne šaltiniais ir specialiais tyrimais. Pagrindinį dėmesį jis skyrė archeologinei disertacijos pusei. Akcentuota kapinyno Bokšto gatvėje tyrimo duomenų svarba, pažymėta, kad pagrindinis rusėnų Vilniaus egzistavimo argumentas turi būti čia stovėjusių stačiatikių cerkvių buvimo įrodymai. Tačiau iš 14 disertacijoje analizuojamų Vilniaus cerkvių nė apie vieną iš jų kaip pastatą nėra jokių archeologinių duomenų. Taigi cerkvių aplinkoje buvusių kapinių liekanos tampa itin svarbios. Jų liekanų rasta 5 vietose (Bokšto, Latako, Literatų, Aušros Vartų ir Stiklių gatvėse). Pagrindinė iš jų yra kapai Bokšto gatvėje, kur R. Jonaitis 2005–2012 m. ištyrė apie 90 % kapinyno teritorijos, aptiko 500 griautinių kapų, iš kurių tik 8 % (42 kapai) turėjo įkapes. 27 kapai pagal iš kaulų paimtus mėginius buvo datuoti radiokarbono būdu, iš jų 10 kapų buvo su įkapėmis. Visuminė Bokšto gatvės kapų data pagal radiokarboninį datavimą yra 1220–1389 m., išskyrus vieną kapą, datuotą XVI a. Tačiau analizuojant konkrečias radiokarbonines datas, pastebėtas painus ir neaiškus jų pateikimas. Pavyzdžiui, mėginio 1 nekalibruota data yra 660,30 BP (1290 m.), kalibruota realia laikoma data yra 1363–1385 m. pagal 68,2 % tikimybę, 1285–1306 m. – pagal 33,1 % tikimybę, 1277–1322 m. – pagal 95,4 % tikimybę ir 1348–1393 m. – pagal 47,9 % tikimybę. Viskas neaišku. Kaip darbo trūkumas nurodytas deramos sistemos tarp užsibrėžtų tikslų ir pasiektų rezultatų nebuvimas, daugybė korektūros klaidų ir netikslumų tiek tekste, tiek ir santraukoje anglų kalba. Šie dalykai smarkiai kliudo siekiant suvokti tekstą, todėl gynimo tarybai darbą siūlyta vertinti atsiejant turinį nuo formos.

Atsakyme oponentui R. Jonaitis paaiškino darbo struktūros pasirinkimą. Jis nemano, kad didžioji cerkvių dalis yra vėlyvosios. Konfesinį palaidotųjų Bokšto gatvėje stačiatikiams skyrimą rodo jų laidosenos bruožai, chronologija ir dalis įkapių. Radiokarbono datų interpretacija buvo paaiškinta darbo pristatyme. Ginamų teiginių ir išvadų nesutapimas atsirado darbo tobulinimo metu, tačiau išvados atsako į ginamus teiginius. Susikoncentravus į pagrindinius disertacijos dalykus,

per mažai dėmesio skirta įvairiems disertacijos netikslumams pašalinti. Kapų skaičius ir kapinyno plotas tikslūs. Santraukos netikslumai praslydo pro akis, nors buvo skaityta.

G. Zabiela patikslino vieną savo teiginių, sakydamas, kad bažnyčių archeologijai skirtoje konferencijoje Suomijoje, kurioje teko buvoti 2013 m., bent keliuose pranešimuose buvo pabrėžtas radiokarboninių datų, nustatytų iš kaulų ir taikytų viduramžių laikotarpiui, nepatikimumas. Į tai R. Jonaitis atsakė, kad kitoje konferencijoje Pskove (Rusijos Federacija) Rusijos archeologai teigė, kad didesnis kiekis datų, rodantis tą patį, yra patikimas.

Antrasis oponentas R. Petrauskas daugiau dėmesio skyrė disertacijos istorinei pusei. Vilniaus miesto atsiradimo istorija pamažu ryškėja, tačiau detaliau procesas dar nėra išnagrinėtas, ypač katalikų ir stačiatikių miesto dalys. Šia prasme labai svarbūs yra archeologijos tyrimai. Todėl ginama disertacija – svarbus darbas tyrinėjant Vilniaus ankstyvąją raidą. R. Petrauskas aptarė disertacijos struktūrą ir joje tirtas problemas, gautas išvadas. Jo manymu, istoriografijos grupavimas pagal tyrinėtojų tautinę priklausomybę šiuo atveju pasiteisino, nors paprastai šiame skyriuje apžvelgiami darbai skirstomi pagal metodologines nuostatas. Kai kurie dalykai, R. Petrausko nuomone, buvo apibendrinti pernelyg tendencingai, pvz., lenkų istoriografijos dalis. Pasigesta ikonografinių šaltinių kritinės analizės. Istorinėje dalyje svarbu, kad konfesinė priklausomybė savaime netapatinama su etnine. Įdomus ir naujoviškas yra Vilniaus ir Kernavės sugretinimas. Svarbus konstatavimas, kad stačiatikiai kūrėsi naujoje, tačiau gyventi patogioje vietoje. Rusėnų miesto raidoje pagrįstai išskiriami Algirdo laikai, tačiau to argumentacija ne visur korektiška. Konstatuota, kad rusėnų pėdsakai mieste dar turėjo būti pastebimi iki XVII a. vidurio. Autorius ryžosi hipotezei apie Verkius kaip tuometinę Vilniaus periferiją, kurios bendruomenė taip pat galėjo būti veikiama panašių procesų. Kritinėje kalbos dalyje pastebėtas disertacijos lakoniškumas. Teiginys, kad XIII a. pabaigoje Kernavė buvo centras, prieštarauja viskam, ką mes žinome apie ankstyvųjų monarchijų struktūrą. Tokiose struktūrose vieno centro nebūdavo, tad Kernavės paminėjimą šaltiniuose galima laikyti atsitiktiniu. Neįrodyta tezė, kad valdant Traideniui prasidėjo stačiatikių migracija į Lietuvą, taip pat ir į Vilnių. Kariauna kaip struktūra visais laikais buvo atviros etninės sudėties. Silpniausia disertacijos dalis, R. Petrausko nuomone, yra apie masinę cerkvių statybą Algirdo laikais, nes nekritiškai perimti ankstesni istoriografiniai teiginiai. Cerkvių Vilniuje nagrinėjamu laikotarpiu galėjo būti kokios keturios, o ne 14. Klausimas, kas galėjo būti šių cerkvių užsakovai, jeigu pirmoji Algirdo žmona Vilniuje beveik negyveno, o iki XV a. pabaigos stačiatikių didikų Vilniuje nefiksuota. Rusėniško miesto pabaigą tikslinga analizuoti ne pagal privilegijas bajorams, o pagal miestiečių savivaldos reikalus. Cituojamas niekuo nepagrįstas teiginys apie Vytenio raštinėje dirbusius du vienuolius pranciškonus. Autorius pernelyg drąsiai vertino stačiatikišką christianizaciją Lietuvoje. Surinkta medžiaga leidžia kalbėti apie stačiatikių tikėjimo poveikį Vilniaus miestiečiams, nors diduomenė iki XIV a. pabaigos liko pagoniška. Stačiatikiais tapdavo tik žemes Rusioje valdžiusi diduomenė. Pasigesta lyginamojo metodo taikymo galimybių. Žodį *rutenica* įprasta rašyti „*ruthenica*“, nevertotinas terminas *karių draugovės* (kariaunos), Kernavės išaugimo XIII a. antrojoje pusėje nelėmė Ordino puldinėjimai. R. Petrausko žodžiais, disertantas sulaukė puikaus objekto Vilniaus mieste ir juo sugebėjo deramai pasinaudoti.

Atsakydamas oponentui, R. Jonaitis paaiškino kai kurias kritikos sulaukusias disertacijos vietas. Autorius norėjęs atskleisti esmines disertacijos vietas daug netuščiažodžiaudamas, tad jos tekstas išėjo lakoniškas. Istoriografijoje sutariama, kad Kernavė yra Traidenio domenas, todėl jis ten ir turėjo daugiausia reziduoti. Tą rodo ir archeologinė medžiaga. Stačiatikių pasirodymas Traidenio laikais datuotas radiokarboninėmis datomis (7 mėginiai iš 27 yra iš XIII a. antrosios pusės). Tą

rodo ir Gedimino kalno šiaurinės papėdės 1271 m. dendrodata. Cerkvės buvo nedidelių koplyčių dydžio, medinės, todėl ir jų skaičius nemažas. Nėra pagrindo netikėti 1672 m. planu ir rusų istorikais, kurie rėmėsi 1619 m. cerkvių vizitacijos aktais. Bokšto gatvėje cerkvė kol kas nerasta, tačiau pagal stačiatikių tradiciją buvo stengiamasi laidoti cerkvių šventoriuose.

Toliau visi kalbėjusieji daugiau aptarinėjo patį darbą. A. Dubonis pabrėžė tyrimų problemos aktualumą, kai į mokslinę apyvartą įvedama ankstyvoji Vilniaus stačiatikių medžiaga. XV a. pabaigos data pagrįsta tik archeologine medžiaga, nes stačiatikių iš ten niekas neiškėlė. Istorinis ir archeologinis tyrimai tarpusavyje integruoti beveik nepriekaištingai, tačiau istoriniai šaltiniai nenaudojami. XV a. stačiatikiai lygiomis teisėmis dalyvavo valdant miestą. Disertantas galėjo plačiau naudoti Gardino ir Naugarduko miestų, kur irgi buvo rusėnų miestų dalių, medžiagą. Istorinė disertacijos dalis silpnesnė, rengiant darbą spaudai istorinius siužetus reikės pertvarkyti iš esmės.

V. Šimėnas darbą apibūdino kaip naujovišką, atitinkantį disertacijai keliamus reikalavimus. Disertacijos struktūra galėjo būti ir kitokia, arčiau pradžios perkeliant archeologinius duomenis. Istoriografija sudaro beveik pusę teksto, tačiau nėra visiškai išsami. Nepanaudoti menotyrininkų, architektų, kultūrologų, kalbininkų darbai. Nėra ankstyvųjų Vilniaus miesto (XVI–XVII a.) aprašymų, kai kurių nesėnų darbų. Sveikintini dalykai yra antropologinių tyrimų duomenų naudojimas, dirbinių chronologijos tikslinimas.

V. Vaitkevičiaus pasisakymas buvo kritiškesnis. Darbas nedidelės apimties, tačiau turi visas privalomas dalis, parašytas taisyklinga lietuvių kalba. Lietuvos istorijos instituto tyrėjų grupė, nagrinėjanti senosios Vilniaus raidos problematiką, daug padarė tirdama jo aplinką. Tačiau gerai atlikti šio darbo neįmanoma be teorinės priegios. Trūksta Vilniaus stačiatikių bendruomenės tapatybės apibrėžimo pačiu giliausiu teoriniu lygmeniu. Krikščioniškais laidojimo kriterijais laikomi bendresni nedegintų kūrų laidojimo papročiai. Kas liktų iš „Civitas Rutenica“, jeigu nebūtų Vygando Marburgiečio žinutės? Netaktiškai imami ankstesnių autorių teiginiai, taip pat G. Vaitkevičiaus Gedimino kalno vakarinės papėdės tyrimų medžiagos interpretacija, nesirūpinama, kuo šie teiginiai grindžiami. Tai, kas G. Vaitkevičiaus darbe yra „su klausuku“, disertacijoje jau pateikiama kaip įrodyti teiginiai. Disertacija subjektyvi dėl to, kad naudota beveik vien rytietiška (slaviška) literatūra.

Po šio pasisakymo R. Jonaitis patikslino, kad rusėnų miesto pabaiga yra sunkiai apčiuopiama. Stačiatikių kapinės pradėtos užstatyti XV a. pradžioje. G. Vaitkevičius pateikia pagrįstus argumentus, todėl jo hipotezės priimtinos. Su smulkesnėmis anksčiau kalbėjusiųjų pastabomis autorius sutiko.

Pasisakymus tęsė gynimo tarybos nariai. R. Jankauskas konstatavo, kad pateikta istoriografija liudija, jog darbo autorius gerai susipažinęs su literatūra apie nagrinėjamą problemą. Grynai archeologijai skirta 26 teksto puslapiai. Vertingiausia disertacijos dalis – pateikiamos radiokarboninės datos. Publikacijų sąrašas pakankamas. Pranešėjas padarė išvadą, kad ginama disertacija yra naujas, aktualus ir originalus darbas, atitinkantis daktaro disertacijai keliamus reikalavimus.

A. Kuncevičius pažymėjo disertacijos svarbą siekiant pažinti Vilniaus praeitį, pabrėžė šio darbo vietą tarp jau pasirodžiusių archeologų ir istorikų darbų. Prelegentas klausė, kodėl nutylima 1259 m. data iš šiaurinės Pilies kalno papėdės, rodanti patį ankstyviausią apgyvendinimą. Kitas klausimas, kokie radiniai iš Vilniaus Bokšto gatvės ir Kernavės (Kriveikiškio) kapinynų rasti tik senosios Rusios miestuose ir tenykščių miestiečių palaidojimuose?

R. Jonaitis, atsakydamas į dviejų paskutinių tarybos narių pasisakymus, jiems padėkojo ir patikslino paskiras vietas. Kriveikiškių, Verkių, Sarių ir kitų panašių kapinynų jis nesieja su kažkoku

etnosu, o su to meto mados tendencijomis. O dėl to, kad Kernavėje neaptikta pagrindinio vienijančio elemento – cerkvės, R. Jonaitis retoriškai klausė, gal ji tiesiog dar nerasta? Juk Bokšto gatvėje cerkvės irgi neaptikta. Į Bokšto gatvės kapinyne aptiktuosius panašių juvelyrinių dirbinių (panašių tipų žiedų, apyrankių) daugiausia aptinkama Rusios miestų kultūriniuose sluoksniuose, ne kapinynuose. Jo įsitikinimu, tiek Kriveikiškio, tiek ir Vilniaus Bokšto gatvės kapinynuose palaidoti krikščionys, ką rodo ir šių kapų orientacija, kapo duobė ir, svarbiausia, laidosenos būdas (nedeginti). Be to, Kernavėje aptiktas ir vienalaikis degintinis kapinynas. Puošnių įkapių buvimas siejamas su vietine juvelyrikos tradicija, susipynusia su bizantiškosios kultūros įtaka. Kriveikiškio tyrinėtojai ten palaidotus žmones sieja su jotvingiais, bet kartu kelia klausimą, kaip smarkiai atvykėliai buvo paveikti stačiatikybės.

Oficialiai gynimo procedūrai pasibaigus ir gynimo tarybai nubalsavus, gynimo tarybos pirmininkas A. Kuncevičius paskelbė balsavimo rezultatus: keturiems tarybos nariams balsavus „už“, vienam – „prieš“, Ryčiui Jonaičiui suteiktas humanitarinių mokslų srities istorijos mokslo krypties daktaro laipsnis. Baigiamajame žodyje naujasis mokslų daktaras padėkojo visiems, dalyvavusiems gynimo procedūroje, atskirai – savo kolegoms iš Miestų tyrimo skyriaus – Gediminui Vaitkevičiui, Sauliui Sarcevičiui, Oksanai Valionienei ir Irmui Kaplūnaitei.

„KUNIGAİKŠČIŲ SLUOKSNIO TRANSFORMACIJOS PROCESAI: NUO KARINĖS-GENTINĖS ARISTOKRATIJOS IKI POLITINĖS TAUTOS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE“ KONFERENCIJAI PRAĖJUS

Vytas Jankauskas

Vytauto Didžiojo universitetas

Vytauto Didžiojo universitete, vykdant projektą „Politinė tauta LDK XV–XVI a.: kunigaikščių sluoksnio integravimo prielaidų tyrimas“ (Nr. VAT-55/2012), vyko antroji tarptautinė *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimų* konferencija, skirta kunigaikščių sluoksniui ir su juo susijusioms problemoms aptarti. Gausus būrys mokslininkų ir tyrinėtojų buvo susirinkęs 2013 m. balandžio 24–26 d. ir posėdžiavo Universiteto mažojoje salėje net tris dienas. Tyrinėtojai iš Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos ir Rusijos aptarinėjo įvairias problemas, susijusias su gentinės aristokratijos virsmis, jų statuso pokyčiais nuo valstybės genezės iki XVI a. pabaigos. Buvo sudėliotos kelios grupės pranešimų, aptarta karinė-gentinė aristokratija, jos pokyčiai, pasienio kunigaikštystės XIII–XVI a., atskiros personalijos su savaisiais dvarais, bažnytinių struktūrų kūrimasis ir jų svarba to meto visuomenėje, dinastinės problemos, kunigaikščių sluoksniui priklausiusių giminių genealoginiai tyrimai ir politinės kultūros bei mentaliteto raiška. Ruošiant konferencijos pranešimus spaudai ir dirbant su autoriais, susidaro tam tikrų keblumų – pranešimų perpasakojimas tiesiog veda prie leidinio anotacijos, todėl nutylint tai, kas buvo skaitoma, norėtusi prisiminti probleminius klausimus, kurie buvo iškelti diskusijos metu, bandomi apsvarstyti, išskeliant ne tiek atskirų pranešimų, kiek mokslinės komunikacijos, vykusios gyvoje aplinkoje, svarbą.

Galima nurodyti bent kelias kryptis, kuriomis pasisuko diskusija. Pirmiausia klausimų grupė buvo susijusi su problema, kaip Lietuvoje formavosi kunigaikščių sluoksnis: ar kaip elitinė visuomenės dalis nuo ikivalstybinio laikotarpio, ar visgi XII–XIII a. sandūroje įvyko kažkokių gana staigių pokyčių, kai vyko turtinis visuomenės fragmentavimasis, koncentruojant aukščiausiąją valdžią atskirų genties lyderių rankose? Paradoksalu, polemikai pagrindą suteikė tie patys šaltiniai, tiksliau – vienas seniausių šaltinių, apibūdinančių baltų genčių vidinę socialinę struktūrą, – Vulfstano žinios apie aisčius, užrašytos IX amžiuje. Išsiskyrė du probleminiai laukai, kurie abu buvo grindžiami to paties gana lakoniško šaltinio duomenimis. Šaltinio prieštaravimas akivaizdus tame kontekste, kad, viena vertus, įvardijama, jog šiose žemėse yra daug karalių, kurių kiekvienas turi savo pilį, o iš didžiosios dalies visuomenės išsiskiria ne tik gyvendami atskirai pilyse, bet ir maitinimosi papročiais. Kartu šiame šaltinyje nurodomi ir laidojimo papročiai, iš kurių galima spręsti, kad turto kaupimas ir jo koncentravimas vienos šeimos rankose dar netapo socialinės atskirties pagrindu. Priešingai, mirusiojo turtas tampa bendruomenės dalybų objektu. Šiame kontekste buvo iškelta idėja, kad valstybės kūrimosi išvakarėse įvyko kažkokių rimtų pokyčių, kurie įtvirtino gentinės aristokratijos valdžią kitų bendruomenės narių atžvilgiu. Kartu radosi ir valdžios paveldimumas, kai tapo svarbiau užmegzti giminytės ryšius su gretimų žemių aristokratija negu savo valdžią įtvirtinti tarp bendruomenės narių, susisaisant matrimonialiniais ryšiais su svarbiausiais savosios bendruomenės atstovais.

Iš to neabejotinai išplaukia antrasis tyrimų laukas – vienos valdančiosios giminės iškilimas ir įsitvirtinimas. Sprendžiant iš 1219 m. sutarties ir joje minimų asmenų, jau tuomet Lietuvoje kunigaikščių sluoksnio atstovai buvo susigiminiavę tarpusavyje. Šie giminystės ryšiai padėjo gentinei aristokratijai įtvirtinti valdžią tiek lokalinėse bendruomenėse, tiek ir gerokai platesniu mastu. Jų įtraukimas į valdžios struktūras tapo prielaida, jog karinės aristokratijos atstovai galėjo ir privalėjo tapti Lietuvos valdovo atrama. Ruškaičių ir Deltuvos kunigaikščių dalyvavimas Mindaugo kuriamoje valdžios vertikalėje yra geriausiai šaltiniais paliudytas santykio tarp valdovo ir vietinės aristokratijos pokytis. Juos galima įvardyti kaip Mindaugo valdžią liudijančius atstovus lokalinėse struktūrose, kartu jiems pavedamos funkcijos, kurias jie paveldėjo iš ankstesnių laikų – vadovavimas kariaunų žygiams. Tokie patys visuomenės atspindžiai pastebimi ir XIV a.: Jurgis Vytautaitis, žuvęs Pskovo žemėje, nors ir laikomas Gedimino anūku, visgi tuo pačiu metu buvo įvardijamas kaip Algirdo karvedys. Taigi akivaizdu, kad giminystės ryšiai buvo itin svarbūs iš abiejų pusių: siekiant išsaugoti valdžią lokalinėse bendruomenėse, o tuo pačiu metu tai buvo prielaida valdovo valdžios sklaidai, kadangi kraujo ryšiai galėjo tapti pirmuoju argumentu, nulemiančiu valdovo patikimas užduotis.

Trečiasis problemų laukas yra susijęs su valdančiąja dinastija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: kaip funkcionavo ši socialinė struktūra ir kokios iš to išplaukė visuomenės problemos? Šalia valdančiosios giminės išsiskyrimo, savosios valdžios įtvirtinimo dinastijos, kaip socialinės struktūros, susiformavimą galima datuoti tik XIII–XIV a. sandūra, kai įsitvirtinusios giminės valdžios ir jos apimties nebekvestionavo jokie kiti diduomenės atstovai. Tačiau šis pokytis reiškė ir naujų tradicijų formavimąsi. Nuolatinė konkurencija valdančiosios giminės viduje XIV–XVI a. reiškėsi įvairiais aspektais. Pradedant nuo poreikio išsikovoti savo pozicijas vedant aktyvius karo veiksmus, kaip Liubarto atveju Voluinėje, baigiant valdančiosios giminės hierarchizacijos problema, išskiriant „didžiųjų kunigaikštysčių“ fenomeną LDK XIV–XV a. ir vieno iš šių kunigaikščių (Olelkaičių) pretenzijas į aukščiausią valdžią Lietuvoje. Tačiau šioje vietoje buvo susidurta ir su kitomis problemomis – XV–XVI a. sandūroje LDK buvo suvokiama jau kaip Jogailaičių valdoma žemė, kurioje, nesukūrę paveldėjimo mechanizmų moteriškąja linija, jie patys susidūrė su problemomis išmirštant pagrindinei šakai.

Be jokios abejonės, tai tik dalis problemų, kurių laukai buvo aptariami konferencijos metu, ir visgi tai yra tos kryptys, kuriomis reikia daug ir intensyviai dirbti, siekiant geriau pažinti LDK visuomenę ir jos struktūrų transformacijas iki XVI a. pabaigos. Todėl straipsnių rinkinys, rengiamas šia tema, išties atrodo labai aktualus ir atliepantis šiuolaikinius istoriografijos iššūkius.